

ANNA FILIPCZAK-KOCUR
Instytut Historii
Uniwersytetu Opolskiego

LITEWSKIE KOMISJE WOJSKOWO-SKARBOWE W XVII WIEKU

Źródła

Jeden z zespołów archiwaliów skarbowych w archiwum w Wilnie, według katalogu Iwana Sprogisa, nosi nazwę Litewska Komisja Skarbowa¹. W istocie w wytworzonych przez siebie dokumentach kolegia te nie nazywały się komisjami skarbowymi, lecz w zależności od miejsca posiedzenia komisją wileńską, mińską czy grodzieńską. Konstytucje sejmowe, które powoływały poszczególne komisje, nigdy nie określały ich jako skarbowe, lecz jako komisje do zapłaty wojsku, a od 1676 r. jako komisje do zapłaty wojsku i „dochodzenia krzywd injuriatorum”². W 1678 r. wyeksponowano w tytule konstytucji dodatkowo ich kompetencje sądowe: „Zapłata wojsku W. X. Lit. y sądy injuriatorum et retentorum”. Pełniły one także funkcję sądów skarbowych. W jednej z ksiąg komisji wileńskiej zapisano: „sądy skarbowe, od których się komisja według konstytucji zaczęła”³. Najczęściej sądy te określano w aktach komisji jako deputackie lub komisarskie. Członkowie komisji będący równocześnie pamiętnikarzami określali je jako komisje wojskowe⁴. W istocie były to komisje wojskowo-skarbowe. Przedmiotem moich rozważań są tylko te, które rozliczały całe wojsko i miały charakter komisji centralnych czy generalnych oraz pełniły funkcję Trybunału Skarbowego. Określenia „komisja generalna” użyto w konstytucji z 1670 r. Pomijam więc powoływane od czasu do czasu komisje wysyłane do Smoleńska⁵ czy komisje do płacenia konfederatom.

¹ Ogólną informację o archiwaliach skarbowych w Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA) dała Leokadia Olechnowicz (*Krótką charakterystyką zespołów: Trybunał Skarbowy W. Ks. Lit. i Komisja Skarbowa W. Ks. Lit.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 12, s. 4-7).

² Podaję tylko rok wydania konstytucji, rezygnując z tomu i stron w VL. Dane te znajdują się w tabeli 1.

³ Nacyǎnal’ny Gistaryčny arhiŭ Belarusi (NGAB), Mińsk, F. 1703, op. 1, nr 3, s. 474. Księga komisji z 1671 r.

⁴ J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik [1640-1684]*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987, s. 175; J. A. Chrapowicki, *Diariusz, cz. 2: Lata 1665-1669*, oprac. A. Rachuba, T. Wasilewski, Warszawa 1988, s. 340; A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 253.

⁵ Powołano takie komisje w latach: 1635 (VL, t. 3, Petersburg 1859, reprint 1980, s. 431), 1649 (VL, t. 4, Petersburg 1859, reprint 1980, s. 146), 1652 (VL, t. 4, s. 173), 1653 (VL, t. 4, s. 187).

Najważniejszymi źródłami oprócz konstytucji sejmowych są akta wytworzone przez same komisje. Każda kadencja była udokumentowana w odpowiedniej księdze, zawierającej szczegółowe informacje o pracy komisji oraz o jej decyzjach. Niekiedy kilka kadencji zszywano w jedną księgę. W XVII w. powołano 20 razy takie komisje, ale odbyły one więcej posiedzeń, jeśli wziąć pod uwagę posiedzenia z limity. Zachowane źródła pozwalają tylko w części odtworzyć ich pracę. W archiwum wileńskim w zespole Trybunał Skarbowy znajduje się księga komisji wileńskiej z 1667 r.⁶ W zespole Komisja Skarbowa spośród 17 ksiąg tylko 7 odnosi się do komisji⁷. Pozostałe to 7 ksiąg Trybunału Skarbowego⁸ oraz 3 powiatowych sądów skarbowych⁹. Ponadto 5 ksiąg komisji skarbowych z XVII w. spośród 6 wykazanych w zespole Trybunał Skarbowy¹⁰ znajduje się w Mińsku¹¹. Komisję z 1650 r. opracował Andrzej Rachuba¹². Dla pierwszych dziewięciu komisji (1634–1659) nie udało mi się odnaleźć źródeł przez nie wytworzonych. Informacje o nich, zresztą nieliczne, zaczerpnęłam tylko ze źródeł pośrednich. Wiadomo, że komisja z 1652 r. nie odbyła się¹³, a komisja z 1655 r. wyznaczona na sierpień prawdopodobnie też się nie zebrała z powodu najazdu szwedzkiego¹⁴. Lepiej zachowane są akta późniejszych komisji, począwszy od 1662 r. Wyznaczono je w tym okresie 10 razy. Do trzech, z lat 1673, 1676 i 1677, nie udało mi się odnaleźć akt. Do pozostałych 7 zachowała się niemal pełna dokumentacja. Są to komisje powołane w latach: 1662¹⁵, 1667¹⁶, 1670¹⁷, 1678¹⁸, 1683¹⁹, 1685²⁰, 1690²¹.

⁶ LVIA, 2411.

⁷ LVIA, 2650, 2651, 2665, 2669, 2670, 2671, 2673.

⁸ LVIA 2647, 2654, 2661, 2666, 2667, 2668, 2672.

⁹ Województwa wileńskiego (LVIA, 2649), nowogródzkiego (LVIA, 2657), powiatu upitskiego (LVIA, 2659).

¹⁰ NGAB, 1703-1-1. Jest to księga Trybunału Skarbowego odbywającego się w Nowogródku od 10 X 1661.

¹¹ NGAB, 1703-1-: 2, 3, 4, 5, 6.

¹² A. Rachuba, *Komisja wileńska w 1650 roku*, w: *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 279–288. Akta tej komisji znajdują się w AGAD, Dz. VI, nr 36, cz. II, III.

¹³ VL, t. 4, s. 185.

¹⁴ W 1662 r. wojsko rozliczano od komisji mińskiej z 1654 r., nie wspominając o komisji z 1655 r. (LVIA, 2250, s. 679).

¹⁵ LVIA, 2650, 2651. Pierwsza księga odnosi się do kadencji 19 VII – 12 XII 1662, druga do odbytej z limity 16 I – 7 III 1663.

¹⁶ LVIA 2411. Sesja 25 VIII – 12 XII.

¹⁷ NGAB, 1703-1-3. Kadencje: w 1671 (3 II – 13 VII) i z limity w 1672 (16 I – 7 III); ponadto księga dekretów 5 I 1671 – 23 II 1671, NGAB, 1703-1-2.

¹⁸ NGAB, 1703-1-4. Brak I kadencji z 1679 r. Są akta II kadencji (9 IX – 11 XI 1679), III (28 II 1680 – VII 1680). Komisja ta odbywała się jeszcze 15 lipca. Z tego powodu limitowano Trybunał Skarbowy. Akt limitacyjny znajduje się w LVIA, 2661, k. 228), IV (22 IX – 17 XII 1681, NGAB, 1703-1-5), V i VI (25 VI 1682, NGAB, 1703-1-6).

¹⁹ LVIA, 2665. Akta odnoszą się do I kadencji (25 VI 1683) i II (8 II 1684).

Zarówno księgi komisji skarbowych, jak i Trybunału Skarbowego miały być przechowywane w skarbie, czyli w kamienicy skarbowej w Wilnie. Faktycznie jednak nie zawsze przestrzegano tego obowiązku, a także terminu przekazania akt do skarbu. Z tego powodu sejm w 1677 r. postanowił: „Wielkie zatrudnienia w Sądach Trybunału Skarbowego y kommissyach ztąd zachodzi, że akta Sądów Skarbowych Trybunałów y kommissy przeszłych do skarbu nie są oddane, tedy po Urodz. Pisarzach actorum kommissy i Trybunałów Skarbowych mieć chcemy, aby acta ab anno 1667 wszystkie sporządzone introligowane sine spatijis kart gołych do skarbu dwiema niedzielami przed zaczęciem się Trybunału Skarbowego oddane et in posterum we cztery niedziele po Trybunałach Skarbowych y kommissyach, dla wygody potrzebujących, sub poena tysiąca kop oddawane były. O co forum w Trybunale Skarbowym na kommissy naznaczamy”²².

Na podstawie wymienionych źródeł chcę przedstawić skład Komisji Skarbowych, ich funkcjonowanie, kompetencje, porządek posiedzeń oraz stosunek do Trybunału Skarbowego. Pomijam ich ustalenia finansowe. Znajdą się one w przygotowywanej monografii o skarbowości litewskiej w latach 1648–1697.

Geneza, miejsce i czas obrad

Komisje do rozliczania wojska były wytworem praktyki staropolskiego parlamentaryzmu: powoływania rozmaitych kolegiów do załatwienia określonych przez sejm spraw. Stanowiły ważny element w słabo rozbudowanej administracji skarbowej. Powoływano je wówczas, kiedy pojawiał się problem zapłacenia wojsku za poprzednią i aktualną służbę. Miały więc charakter okresowy. Zawsze decydował o tym sejm odpowiednią konstytucją. On też określał ich zadania i kompetencje. Miejscem ich obrad było najczęściej Wilno. Tylko 3 razy wyznaczono Mińsk, 2 razy Grodno, 1 raz Słonim i 1 raz Mosty²³. Obradowały przeważnie na zamku w poszczególnych miejscowościach. W 1650 r. komisja obradowała w pałacu hetmana polnego Janusza Radziwiłła²⁴ na wyraźne jego życzenie, czy wręcz żądanie. Nie chciał się na to zgodzić Krzysztof Chodkiewicz, wojewoda wileński. Hetman powoływał się na zwyczaj, wojewoda uważał, że przysługuje mu to z racji sprawowania wyższej godności. Spór rozstrzygnięto polubownie na korzyść hetmana²⁵. W 1671 r. nie było już takiego problemu,

²⁰ Komisja powołana na 1686 r. pracowała do 1690 r., odbywając 8 kadencji. Akta 3 pierwszych (I — 4 II 1686 — 3 IV 1686; II — 10 V 1687 — 27 V 1687; III — 9 XII 1687 — 13 XII 1687) znajdują się w LVIA 2669; 2 kolejnych (IV — 28 IV 1688 — 14 V 1688; V — 19 XI 1688 — 29 XI 1688) w LVIA 2670; 3 następnych (VI — 25 V 1689 — 20 VII 1689; VII — 19 XII 1689 — 24 XII 1689; VIII — 29 V 1690) w LVIA 2671.

²¹ Komisja powołana na 1691 r. zebrała się 3 razy: I — 8 I 1691 — 1 III 1691; II — 26 XI; III — 13 II 1692 — 31 III 1692 (LVIA 2673).

²² VL, t. 5, s. 254. Do 1683 r. nie wywiązano się z tego obowiązku (ibidem, s. 388).

²³ Komisja ta została przelożona z braku pieniędzy na 22 września 1659 r. do Słonimia. A. Rachuba, *Sapieha Paweł Jan*, PSB, t. 35, s. 138–148.

²⁴ A. Rachuba, *Komisja wileńska*, s. 282.

²⁵ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 3, s. 254.

bo hetmanem i wojewodą wileńskim był Michał Kazimierz Pac. W jego pałacu pracowała komisja wojskowo-skarbowa²⁶. Często jej obrady w Wilnie toczyły się w kamienicy skarbowej w rynku. W 1667 r. wyznaczono jako miejsce obrad cekhauz w zamku wileńskim. 1681 r. jako miejsce obrad komisji w Grodnie zapisano: „in loco judiciorum consueto”²⁷. Rzadko określano czas ich trwania. Na ogół miały tak długo pracować, jak to było potrzebne. Tylko 6 razy zapisano w konstytucji czas ich pracy: w latach 1653, 1677, 1678, 1683, 1685, 1690. Sześciokrotnie przewidziano ich obrady na 4 do 10 tygodni. Na ogół jednak trwały dłużej, a nierzadko kilka miesięcy. Czas pracy komisji przedłużały czasem suto zakrapiane uczty i ich skutki. Albrycht Stanisław Radziwiłł pod datą 17 lipca 1650 r. zapisał: „Wieczorem poświęciliśmy pół nocy Bachusowi i tańcom w sąsiednim folwarku hetmana. Uraziło to żołnierzy tak, że zarzucali, iż komisarze ciągle pobłażają uciechom, a oni cierpią niedostatek”²⁸. Wówczas na prośbę żołnierzy przedłużono sądy o półtora tygodnia. Przede wszystkim jednak wiele czasu zabierały pertraktacje z wojskiem, czekanie na pieniądze, konsultacje z królem, na ogół daleko przebywającym od miejsca obrad komisji, sądy hetmańskie. Niekiedy wznawiano komisje, bo nie skończyły swojej pracy. Powołana na sejmie w 1670 r. była wznowiona trzy razy. „Kommisysa ab anno 1670 ad ann. 1673 przez reasumpcyę aż do Seymu szczęśliwej Koronacyi naszej [czyli do 1676] odłożona skutku swego wziąć nie mogła, — — przyszło Nam za zgodą wszech Stanów pierwszą y terazniejszą in unum złączyć”²⁹. Niekiedy komisja ogłaszała przerwę w pracy. W 1671 r. ogłoszono ją z powodu zapustów od 6 do 13 lutego. Ta sama komisja odłożyła swoje obrady 20 lutego „ob paucam numerum komisarzów” do dnia następnego, a 24 marca do 7 kwietnia z powodu świąt wielkanocnych. W 1667 r. w drugim dniu po inauguracji obrad zdecydowano się odłożyć wszystkie sprawy do następnego dnia, bo „się nie wszytcy zjachali”³⁰. Wielokrotnie odkładano obrady komisji na kilka miesięcy, czyli limitowano je³¹, nawet wówczas, gdy w konstytucji zapisano, że komisja ma się skończyć bez limity. Najczęściej komisarze nie byli w stanie wywiązać się ze swoich obowiązków z powodu braku pieniędzy. Niemal we wszystkich aktach limitacyjnych komisji podawano ten właśnie powód. W 1679 r. niewielu deputatów z wojewódzkich i powiatowych sądów skarbowych, nazywanych też sądami retentowymi, przybyło na komisję do Grodna. Przywieźli ponadto niewiele pieniędzy, a do tego ze ściągniętych zaległości wypłacili sobie niesłusznie wynagrodzenie³². W 1681 r. nie przybył żaden dworzanin ani deputat wojskowy z pieniędzmi. Nie mogli oni egzekwować wcześniej ferowanych wyroków, bo

²⁶ NGAB, 1703-1-3, k. 5.

²⁷ NGAB, 1703-1-5, k. 2.

²⁸ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 3, s. 263.

²⁹ VL, t. 5, s. 252.

³⁰ J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2, s. 340.

³¹ NGAB, 1703-1-3, k. 5.

³² NGAB, 1703-1-4, k. 464.

nie dostarczono im wykazu dłużników³³. W akcie limitacyjnym w 1688 r. napisano wprost, że dochodzi do tak częstych limitacji, bo dłużnicy nie boją się kar nałożonych na nich z mocy prawa³⁴. Niekiedy komisje kończyły swoją pracę w niepełnym składzie. W 1667 r. komisję zakończono 12 grudnia, ale już 10 grudnia wyjechał podkanclerzy litewski Aleksander Naruszewicz i inni. Zakończenie komisji opisał Jan Antoni Chrapowicki: „Potem nastąpiła limita komisyszej. Dziękował (jm.) pan hetman [wielki litewski M. K. Pac] wszystkim i mu nazad dziękował (jm.) pan podskarbi litewski [Hieronim Kryszpin Kirszensztein]. Post haec pan wojski [witebski Aleksander Wojna Jasieniecki], jako poseł starszego województwa, miał głos, a na ostatek ja dziękowałem (jm.) panu podskarbiemu. I tak komisją odwołano i myśmy się pożegnali”³⁵.

Skład

Do 1670 r. wyznaczano komisarzy na sejmie spośród członków senatu oraz z grona posłów. W 1670 r. wybór komisarzy szlacheckich przeniesiono na sejmiki. Przedkładali oni komisji pismo od sejmiku, że zostali wybrani na komisarzy. W ten sposób uwierzytelniali swoją funkcję³⁶. Na sejmie deputowano jednak nadal przedstawicieli senatu w różnej liczbie. Wzorcem organizacyjnym dla siedemnastowiecznych komisji była komisja powołana w 1634 r. do rozliczenia wojska po wojnie smoleńskiej do Wilna. W niektórych przypadkach odwoływano się do komisji wcześniejszych: z 1590 r., a także z 1591 r. Ta druga, chociaż w historiografii uważana za pierwszy Trybunał Skarbowy, w świadomości ówczesnych pozostała tylko komisją³⁷. Komisarzy deputowano „przy hetmanie”. Z obowiązku w skład komisji wchodził podskarbi oraz pisarze skarbowi. Jeżeli podskarbi nie mógł przybyć, musiał wysłać swojego „substytuta”, czyli skarbnego. W 1654 r. zapisano w konstytucji: „do którego — — aktu komissarskiego in casu absentiae Wielmożnego Podskarbiego ob legalitatem Officiales skarbowi należeć mają”. Ponadto po jednym przedstawicielu z każdego pułku deputowało wojsko, później tylko 2 deputatów wojskowych uczestniczyło w jej pracach. Od 1650 r. wyznaczano komisarzy „przy hetmanach”, w 1678 r. „przy Wielm. Hetmanach y urzędnikach W.X L.”. W 1653 r. po raz pierwszy pojawia się senator duchowny — biskup. Biskup wileński wchodził w skład komisji w latach: 1653, 1658, 1667, 1670, 1677, 1690, żmudzki był komisarzem w latach: 1662, 1667, 1678, 1683, 1685, a smoleński w 1661 i 1673 r. Tylko 2 razy, w 1662 i 1667 r., do komisji weszli dwaj biskupi: wileński i żmudzki. Od 1661 r. deputowano jednego z dwu kanclerzy, nie wymieniając ich po nazwisku, tylko z adnotacją: „który z nich będzie mógł przybyć”. W 1667 r. wyznaczono obu,

³³ NGAB, 1703-1-5, s. 1017-1024.

³⁴ LVIA, 2670, s. 645-648.

³⁵ J. A. Chrapowicki, *Dziariusz*, cz. 2, s. 374-375.

³⁶ LVIA, 2671, s. 3; 2673, s. 2399.

³⁷ A. Filipczak-Kocur, *Litewski Trybunał Skarbowy 1591-1717*, Łódź, 2001, *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, t. 7, s. 181-207.

a w 1670 r. nie deputowano żadnego z nich. Dopiero w 1683 r. znowu pojawiają się kanclerze; w konstytucji zapisano nawet: „przy Wielm. Pieczętarzach y Wielm. Podskarbig Wielkim W.X.L.”. W 1685 r. deputowano tylko jednego z kanclerzy, który mógłby przybyć. W 1690 r. zaznaczono, że komisarzy wyznacza się przy „pieczętarzach, podskarbig i urzędnikach”. Jeżeli reasumowano, czyli wznawiano komisję, jak w 1673 i 1676 r., nie wyznaczano nowych deputatów. W 1673 r. uzupełniono jednak poprzedni skład o 2 senatorów. W 1658 r., niezależnie od wyznaczonych komisarzy do komisji (5 senatorów, 7 posłów), w końcowym akcie konstytucji dodano jeszcze „do tych samych sądów” 2 senatorów i 2 posłów. Nieobecność któregoś z komisarzy nie tamowała pracy komisji. W konstytucjach zapisywano zawsze: „nonnullorum absentia non obstante”.

Komisarza senatorskiego mógł wyznaczyć w wyjątkowym przypadku król poza sejmem. Zdarzyło się tak w 1682 r. Jan III Sobieski mianował komisarzem Mikołaja Władysława Przeddzieckiego, kasztelana nowogródzkiego, ponieważ starosta żmudzki, Kazimierz Jan Sapieha objął funkcję wojewody wileńskiego i hetmana. Wszedł więc do komisji z urzędu, przez co zmniejszyło się gremium komisarskie. Komisja przyjęła M. Przeddzieckiego za komisarza po złożeniu przez niego przysięgi³⁸.

Dopiero w 1662 r. wpisano do konstytucji, kto nie może być deputatem od wojska. Nie mogli sprawować tej funkcji wszyscy ci, którzy sami mieli roszczenia wobec skarbu lub ich chorągiew zgłosiła takie roszczenia, ponadto wszyscy, których oskarżono o wyrządzenie krzywdy ludności cywilnej. W 1678 r. zabroniono wybierać na komisarzy poborców oraz osoby, które miały dług wobec skarbu, „a który by się takowy dał obrać, mieysca między Sędziami temż mieć nie będzie”.

W 1634 r. ustalono wynagrodzenie komisarzy tak senatorskich, jak i poselskich na 1 000 zł³⁹. Jednak w 1653 r. komisarze mieli pracować 4 tygodnie „sine salarjis — — ze skarbu”. Od 1670 r. skarb płacił tylko komisarzom-senatorom owe 1 000 zł, a od 1690 r. — 2 000 zł. Komisarze wybierani od 1670 r. na sejmikach mieli otrzymać zapłatę od sejmików. W tej kwestii nic już się nie zmieniło. W 1678 r. wyznaczono ponadto wynagrodzenie dyrektorowi, czyli marszałkowi, na 2 000 zł, a w 1690 r. na 4 000 zł. Deputatów wojskowych opłacało wojsko.

Bezpieczeństwo komisji gwarantowały takie same prawa, jak Trybunału Głównego i Skarbowego. Zapisano to w konstytucji z 1634 r.: „Securitatey tey kommissyi taką, iaka iest Sądów Trybunalskich, waruiemy”. W 1667 r. nieznan z imienia Szylański został skazany dekretem na 6 tygodni siedzenia w więzi „za nieskromne zachowanie się” przed komisją⁴⁰. Było to zgodne z ordynacją Trybunału Radomskiego z 1624 r., odnoszącą

³⁸ NGAB, 1703-1-6, s.6.

³⁹ Z wypłaceniem tej kwoty były niekiedy problemy. Opisuje je J. A. Chrapowicki w 1667 r. Chodziło o to, z jakich pieniędzy je zapłacić. Była to długa i trudna kwestia, napisał pamiętnikarz. W końcu ustalono, że podskarbi pożyczcy u poborców za asekuracją komisarską, a jeszcze w czasie trwania komisji zwróci się im z windykowanych zaległości. (Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2, s. 346).

⁴⁰ J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2, s. 344.

się również do Trybunału Skarbowego Litewskiego⁴¹. Jeżeli dochodziło do jakichś nieporozumień czy wykroczeń, w sytuacji, gdy równocześnie odbywał się Trybunał Główny, powoływano mieszany sąd z deputatów trybunalskich i komisarzy. Zdarzyło się tak, między innymi, w 1650, 1667⁴² i 1671 r.⁴³ W 1650 r. wybrano 3 członków komisji i 3 członków Trybunału do sądów mieszanych. Powołano wówczas *judicium compositum* z sędziami Trybunału Głównego⁴⁴. Najczęściej dochodziło do zatargu o kwatery. W 1650 r. problem zmniejszyło, być może, to, że marszałek Trybunału był równocześnie komisarzem⁴⁵.

K o m p e t e n c j e

Zadaniem komisji była wypłata należności wojsku. Aby to było możliwe, komisarze słuchali rozliczeń poborców podatkowych, odbierali od nich pieniądze oraz wydawali im kwity. W 1598 r. określono je jako „kwity główne”, czyli tak ważne, jak kwity sejmowe. W 1634 r. zastrzeżono nawet, że skarb nie ma prawa bez komisarzy kwitować poborców. Na każdym pokwitowaniu musiał widnieć podpis podskarbiego i komisarzy. Komisarze płacili należność wojsku według popisów lub rejestrów rotmistrzowskich, przekazanych przez pisarza polnego hetmanowi. Popisy te sporządzali specjalni deputaci wojskowi uprzednio wyznaczeni w obozie. Rola komisji nie kończyła się jednak na tym. Wyposażono ją w prawo, jakie mieli komisarze „anni 1590 in defectu na dobrach Rzeczyposp. pieniędzy dostawać”⁴⁶. Komisarze, w 1590 r. nazwani w konstytucji prowiżorami, mogli zaciągnąć kredyt na królewskiej w kwocie 500 000 zł. Prawo do zaciągania pożyczek miała również komisja z 1658 r., ale tylko tyle, ile skarb może otrzymać z uchwalonych podatków; w 1659 r. — tyle, aby można było zatrzymać wojsko w służbie; w 1662 r. — tyle, ile będzie trzeba.

Od komisji wcześniejszych, z 1590 i 1598 r., różniła się komisja z 1634 r. dodatkowymi kompetencjami sądowymi. Konstytucja postanowiła: „Na których by też w krzywdach reszty albo skargi zaszyły, tych sądzić mają, iakoby satysfakcją ukrzywdzeni, lubo przez stacyi pieneznych

⁴¹ „Ordinatio Judiciorum Tribunalis Radomiensis”, AP w Toruniu (APT), Katalog (Kat) II-XII-16, s. 222.

⁴² J. A. Chrapowicki pisze: „Naznaczeni — — delegaci do koła trybunalskiego *ratione compositii iudicii*”. Nie chodzi tu o „forum sądowe dla spraw spornych między szlachtą a duchowieństwem” (Diariusz, cz. 2, s. 341 i przyp. 404), lecz o mieszany sąd komisarsko-trybunalski. W księdze komisji (LVIA, 2411, s. 8) zapisano: „aby *judicium compositum* co przedziej swoją mogło fundare jurysdykcją, Sądy Główne Trybunalskie *ex media sui* pewnych ichm. deputatów kolegów swoich dnia 30 Augusti wysadziły”. W 1653 r. (VL, t. 4, s. 189), zapisano w konstytucji, że sprawy między deputatami a ich sługami sądzi „*compositum iudicium* z głównych y skarbowych sędziów”. Odnosiło się to do Trybunału Skarbowego, na którym wzorowały się sądy komisarskie.

⁴³ 18 IV wybrano 4 komisarzy do sądu mieszanego w sprawach między sędziami Trybunału a komisarzami, ich sługami i czeladzią. NGAB, 1703-1-3, k. 9.

⁴⁴ LVIA, 2411, s. 8.

⁴⁵ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 3, s. 254.

⁴⁶ VL, t. 2, Petersburg 1859, reprint 1980, s. 306.

wyciąganie, lubo inszym sposobem odnieśli”. Skargę mógł zgłosić szlachcic oraz 2 poddanych wysłanych przez poszkodowanego, lub wojsko. Był to sąd ostatniej instancji, który podejmował decyzje „ex pluralitate votorum, ad formam Sądów Trybunalskich, do inszych sądów nie odsyłaiać”. Zatem powołany w 1634 r. organ był komisją do rozliczenia wojska oraz sądem skarbowym ostatniej instancji. Łączył funkcje skarbowo-sądowe.

Kompetencje kolejnej komisji powołanej w 1649 r. nie uległy ograniczeniom. Podlegali jej sądom również nieuczciwi rotmistrze, którzy wzięli pieniądze, ale nie stawili się do obozu, albo zwinęli chorągwie bez wiedzy hetmana. W 1653 r. zaznaczono w konstytucji, że komisarze będą sądzili „według komissyi roku 1649 w samych sprawach injuriarum między żołnierzami”. Poborców miał sądzić Trybunał Skarbowy. Komisja pełniła więc także funkcję sądu hetmańskiego. Wyraźnie zapisano to w konstytucji z 1655 r.: „Ukrzywdzonym zaś, którzy by w sądach Hetmańskich krzywd swoich dochodzić chcieli, indilata et realis sprawiedliwość czyniona być ma”. Oczywiście sądy hetmańskie mogły się odbywać bez konieczności zwoływania komisji. W 1667 r. sprawy o krzywdy wyrządzone przez żołnierzy osobom prywatnym w dobrach szlacheckich, duchownych i ekonomicznych, a nieosądzone przez komisję wileńską, odesłano do „sądu komisarskiego albo hetmańskiego — — przyszłej nie czekając z sejmu komisji”⁴⁷.

W 1662 r. po raz pierwszy mieli stawić się przed komisją, oprócz poborców, urzędnicy grodzcy, dworzanie skarbowi z rachunkami i dekretami powiatowych sądów skarbowych oraz wykazem wyegzekwowanych należności na podstawie dekretów Trybunału Skarbowego, a także z wykazem dłużników. Komisja ta miała rozliczyć również generała artylerii. W 1667 r. wezwano również wszystkich dłużników i tych, którzy mieli do czynienia z pieniędzmi publicznymi uchwalonymi na konwokacji grodzieńskiej w 1665 r., dzierżawców cel, czopowego, monopolium tabacznego, wszystkich dochodów z dóbr stołowych oraz pozostałych królewszczyzn, jeżeli zostali podani przez skarb „na delatę”, czyli wykazani jako dłużnicy. Komisja miała ponadto zająć się sądzeniem spraw mennicznych. Nałożono na nią jeszcze inne nowe obowiązki. Sejm w tym roku postanowił przeprowadzić weryfikację opodatkowanych „dymów”, czyli domów mieszkalnych. Wszyscy posesorzy mieli złożyć przysięgę przed urzędem grodzkim z udziałem jednego duchownego według roty wpisanej do konstytucji pt. „Podymne W. X. Litewskiego”⁴⁸. Biskupi mieli złożyć tę przysięgę przez dwu kanoników z kapituły przed komisarzami, podobnie jak urzędnicy grodzcy. Konstytucja ta nakazała zacząć posiedzenie komisji od słuchania przysięg tych ostatnich, i tak się też stało. Okazało się jednak, że wywiązał się z tego obowiązku tylko gród grodzieński; inne dopełniały formalności w następnych dniach, bo nie zdążyły przygotować delat, czyli wykazu dłużników. W związku z tymi przysięgami doszło nawet do zabawnej sytuacji. Okazało się, że księża z biskupstwa żmudzkiego przysię-

⁴⁷ LVIA, 2411, s. 1245.

⁴⁸ VL, t. 4, s. 460–461.

gali sami przed sobą, a nie w grodzie. Komisja wezwała ich do ponownej przysięgi przed pisarzem grodzkim żmudzkiem Stanisławem Staręskim, który miał przyjechać do Wilna. Wydano dekret na sprawcę tego nieporozumienia, księdza kanonika, a biskupa żmudzkiego Kazimierza Paca zobowiązano do egzekucji dekretu, zgodnie z prawem duchownym⁴⁹.

W myśl konstytucji z 1670 r. kompetencje sądu komisarskiego nie różniły się od kompetencji Trybunału Skarbowego. Wezwano wszystkich dworzan i deputatów wojskowych, którzy brali udział w egzekucji wyroków, urzędników grodzkich, którzy nie egzekwowali zaległości, dzierżawców podatkowych, poborców, rotmistrzów powiatowych, którzy nie podporządkowali się dekretem poprzedniej komisji. Komisja miała ponadto dokonać rozliczenia ze spadkobiercami skarbnego Gabriela Kimbara, ponieważ zabrakło na to czasu na sejmie, a o rozliczenie prosili sami spadkobiercy. Miano rozliczyć się ponadto ze spadkobiercami skarbnego Jarosza Szuszcwicza. Komisja nie mogła anulować raz zasądzonych win i kar.

Zawsze komisja pełniła funkcję mediatora między wojskiem a skarbem. Miała nakłonić je do cierpliwego oczekiwania na zasłużoną zapłatę, negocjowała warunki i wysokość tej zapłaty. Komisarze dawali także asekurację wojsku, że jego roszczenia zostaną w przyszłości zaspokojone. Ponadto zlecano komisarzom wypłacenie określonych kwot prywatnym osobom, jeśli były wierzycielami skarbu. Osoby te wymieniano wówczas w konstytucji. Na ogół chodziło o większe kwoty, które pożyczali hetmani i inni senatorzy.

Pozew

Rodzaj pozwu ustalały konstytucje sejmowe. W większości przypadków był to pozew zbiorowy. Wzywano wszystkich dłużników, którzy zatrzymali pieniądze należne skarbowi. Rzadko stosowano pozew imienny. Zdarzyło się tak tylko w 1670 r. Urząd grodzki miał przygotować delaty najpóźniej 4 tygodnie przed rozpoczęciem Komisji i rozesłać je przez woźnych do parafii w każdym powiecie. W 1673 r., kiedy wznowiono komisję z 1670 r., zapisano w konstytucji, aby się na tej komisji: „poborcy, dworzanie, grody, sine ulla ad citatione ad instantiam Urodzonego Instygatora W.X.Lit. ex delatione skarbu na początku kommissy w skarbie W.X.Lit. swoich exakcy y exekucy sprawili, dostatecznie wyrachowali, pieniądze wybrane wnieśli, delatę retentorów podali”. Pozew zbiorowy był tańszą formą proceduralną. W czasie trwania komisji niekiedy wysyłano powtórny pozew, który nosił nazwę uniwersału. Wysyłał go dyrektor w imieniu własnym i komisarzy, wzywając dłużników do powtórnego stawienia się w określonym terminie. Powodem tego było niestawienie się ich w określonym przez konstytucję czasie. W 1667 r. był to 19 lipca. Komisja miała prawo zasądzić karę banicji i konfiskatę mienia, ale ex clementia wezwała ponownie „jako najprędzej terminem jako najkrótszym”⁵⁰. Uniwersały takie publikowano zwykłym trybem, przez grody i parafie. W 1667 r. w od-

⁴⁹ J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2, s. 342-343.

⁵⁰ LVIA, 2650, k. 25-26. Uniwersał z 1 VIII 1662.

niesieniu do innego uniwersału zapisano: „aby do wiadomości ten uniwersał nasz przyszedł, publikować i przez trąbę ogłosić rozkazaliśmy”⁵¹.

Porządek posiedzeń

Komisje rozpoczynano od złożenia przysięgi. W myśl konstytucji z 1634 r. przysięgę mieli złożyć tylko komisarze niebędący senatorami oraz deputowani przez wojsko. Przysięgę tę zapisano w konstytucji dotyczącej komisji koronnej. Była ona następująca: „że się o to nie starał, ani na fawor żaden respektować, ani upominków brać, ani o rekognicye komponować nie będą. Pisarze też Skarbowi, którzy do tego od Wielmożnego Podskarbiego naszego naznaczeni będą, taką przysięgę wykonać powinni, że żadnych upominków, korrupcyi brać, o rekognicye komponować, y pieniędzmi handlować nie będą”. W 1671 r. na komisji wileńskiej powołano się, jak zwykle, na rotę przysięgi zapisanej w konstytucji z 1634 r., od której jednak różniła się szczegółami: „Przysięgam Panu Bogu Wszchemogącemu w Trójcy Świętej Jedyndemu na tym, żem się nie starał, abym był komisarzem i na tym, jako sprawiedliwie mam sądzić, korupcyi nie brać, o rekognicye nie komponować”⁵². Na sesjach limitowanych składali przysięgę tylko nieobecni na poprzedniej sesji komisarze, pozostali „vigore prioris iuramenti, na pierwszej kadencji i zaczęciu Commissionis praestiti”⁵³. Rotę przysięgi na kadencji z limity czytał pisarz komisji. On również czytał ją na pierwszej kadencji, ale tylko spóźniającym się komisarzom. W Trybunale Skarbowym przed wyborem pisarza rotę przysięgi czytał pisarz grodzki, a później wybrany już pisarz Trybunału. Być może, taką samą praktykę stosowały komisje. W księdze komisji z 1671 r. pozostawiono puste miejsce na nazwisko osoby czytającej. W 1683 r. przed wyborem pisarza rotę przysięgi czytali sami komisarze. W księdze tej komisji zapisano: „sami sobie tenorem et contextum rotę z konstytucyje czytając”⁵⁴.

Senatorscy komisarze nie składali przysięgi. Konstytucja postanowiła, że „Senatorowie tę funkcję, sub nexu iuramenti praestiti, odprawić”⁵⁵ mają. Wynika z tego, że senatorowie byli zobowiązani do uczciwości na podstawie złożonej przez siebie przysięgi senatorskiej przy obejmowaniu urzędu. W 1682 r. zaistniała jednak nietypowa sytuacja. Do grona komisarskiego dokooptowano nowego senatora, M. W. Przezdzieckiego, kasztelana nowogródzkiego. Mianował go król Jan III Sobieski specjalnym listem z 15 maja 1682 r. z Jaworowa, skierowanym do komisji. Nominacja ta była efektem awansu K. J. Sapiehy, starosty żmudzkiego i hetmana polnego, na wojewodę wileńskiego i hetmana wielkiego⁵⁶. Wszedł on więc do komisji z urzędu, pozostawiając wakujące stano-

⁵¹ LVIA, 2411. Uniwersał z 29 VIII 1667.

⁵² NGAB, 1703-1-3, k. 5.

⁵³ NGAB, 1703-1-5, k. 2.

⁵⁴ LVIA, 2665, s. 4.

⁵⁵ VL, t. 3, s. 397.

⁵⁶ A. Rachuba, *Sapieha Kazimierz Jan Paweł*, PSB, t. 35, s. 39.

wisko komisarza. Przeddziecki składał przysięgę. W księdze komisji zapisano: „Stosując się ad mentem legis i podanego reskryptu, juramentum podług konstytucyjnej roku 1613 z roty przez pana pisarza sądów nasych komisarskich czytając”⁵⁷. Kasztelan przysięgał według roty z 1613 r. przewidzianej dla sędziów Trybunału Skarbowego: „Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu w Trójcy Świętej Jedynemu, iż sprawiedliwie urząd mnie powierzony odprawować będę, uznanie koło retent z podatków popolitych i kwart zatrzymanych czynić będę, według sumienia swego, nikogo nie uchylając, i to wszystko, co się z tych retent pokaże, wyciągnąwszy, wiernie i sprawiedliwie oddam, przy sobie nie zatrzymam i upominków żadnej strony brać nie mam, tak mi Panie Boże dopomóż i męka Jego święta”⁵⁸. Nasuwa się przy tym pytanie: dlaczego składa przysięgę senator, i do tego nie według roty komisji z 1634 r.? M. W. Przeddziecki został kasztelanem nowogródzkim jeszcze w 1677 r.⁵⁹ Czyżby do 1682 r. nie zdążył złożyć przysięgi senatorskiej? Dlaczego przysięgał według roty Trybunału Skarbowego, można się tylko domyślić. Być może, jako senator nie chciał się zrównać z deputatami sejmikowymi. Przysięgał więc tak, jak senatorzy w Trybunale Skarbowym. Obowiązek przysięgi dla senatorskich komisarzy wprowadziła dopiero konstytucja sejmu z 1683 r. Składali ją więc wszyscy obecni na komisji w tym roku, w zamku grodzieńskim według roty z 1634 r.⁶⁰ W księdze komisji zapisano, że jest to zgodne z konstytucją ostatniego sejmu, „która wszystkim ichm. p. komisarzom noviter formato hocce actu juramenta explere iniunxit”⁶¹. Obowiązek przysięg senatorskich utrzymano w konstytucjach następnych z 1685 i 1690 r.

Następnie wybierano dyrektora, czyli marszałka komisji. Z reguły był nim hetman wielki litewski. Do komisji wileńskiej z 1650 r. nie wyznaczono jednak hetmana wielkiego, wojewody połockiego Janusza Kiszki, tylko hetmana polnego J. Radziwiłła. Zaraz na początku doszło do konfliktu, ponieważ funkcję marszałka chciał objąć K. Chodkiewicz, wojewoda wileński. Przymuszczałnie konflikt ten miał prestiżowy podtekst. Rozstrzygnięto go przy mediacji A. S. Radziwiłła na korzyść Janusza⁶². Podobny problem zaistniał w 1667 r. Konkurentem hetmana wielkiego M. K. Paca okazał się również wojewoda wileński, Michał Kazimierz Radziwiłł. Załatwiono sprawę prywatnie tak, „że ustąpił ksiązę jm.”⁶³. W 1659 r. dyrektorem komisji zebranej 11 lipca był administrator skarbu litewskiego Adam

⁵⁷ NGAB, 1703–1–6, s. 6.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ A. Rachuba, *Przeddziecki Mikołaj Władysław*, PSB, t. 29, Wrocław 1986, s. 61–62.

⁶⁰ Rota przysięgi różniła się tylko stylistycznie od cytowanej wyżej. Każdy z komisarzy przysięgał, że: „o funkcję komisarską nie starał się, ani na fawor żaden respektować, ani upominków brać ani o rekognicje komponować” nie będzie. LVIA, 2665, s. 4–12. Składał przysięgę także podskarbi. W konstytucji zapisano tylko: „wzwyż mianowani Wielm. y Ur. Kommissarze — — przysięgę według konstytucyi a. 1634 wykonać maia” (VL, t. 5, s. 336).

⁶¹ LVIA, 2665, s. 4.

⁶² A. Rachuba, *Komisja wileńska*, s. 282.

⁶³ J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2, s. 340.

Maciej Sakowicz⁶⁴, zastępujący Wincentego Gosiewskiego. W 1662 r. na komisji w Wilnie funkcję tę pełnił Wincenty Korwin Gosiewski, podskarbi i hetman polny litewski, do 29 listopada, kiedy został zamordowany. Wzięto go gwałtem z kamienicy skarbowej w rynku⁶⁵. Przewodnictwo po nim przejął podkanclerzy litewski A. Naruszewicz i sprawował ją także na następnej kadencji w 1663 r.⁶⁶ W 1687 r., na drugiej kadencji komisji, został dyrektorem Aleksander Wojna, kasztelan nowogródzki, ponieważ hetman wybierał się na wojnę⁶⁷. W 1682 r. po śmierci hetmana M. K. Paca zapisano w księdze komisji, odbywającej się z limity: „Stosując się ad consuetam praxim ac receptum usum przeszłych takowych aktów, unaniami consensu Jw. Jmp. Kazimierza Sapiechę, wojewodę wileńskiego, hetmana W. Ks. L., za dyrektora — — deklarowali”⁶⁸. W 1683 r. zapisano ponadto, że „dyrekcja zawsze przy ich mościach panach wodzach wielkich zostawała”⁶⁹. W 1689 r. na VI kadencji komisji powołanej w 1685 r. funkcję dyrektora pełnił jednak Benedykt Paweł Sapieha, podskarbi wielki litewski, mimo obecności swojego brata hetmana K. J. Sapiehy⁷⁰. Wówczas deklarował się jako stronnik króla, w przeciwieństwie do Kazimierza, co było tylko grą polityczną. Komisji tej przewodzili zresztą na zmianę⁷¹. W 1691 r. marszałkiem komisji VIII kadencji był podskarbi nadworny litewski Kazimierz Frąckiewicz Radziwiński — z powodu nieobecności hetmana⁷². Można zatem przyjąć, pomijając wyjątkowe okoliczności, że tylko w przypadku nieobecności hetmana wybierano na przewodniczącego komisji innego senatora.

Następną czynnością był wybór pisarza komisji. Prawdopodobnie nie było tu żadnych reguł. Pisarstwo nie było związane z pełnionym przez kandydata urzędem. Wybierano pisarza spośród komisarzy. W 1662⁷³ i 1667 r. został wybrany Jan Kazimierz Kierdej, chorąży grodzieński⁷⁴. W 1671 r. został nim Mikołaj Franciszek Rosochacki, ciwun trocki, pisarz ziemski wileński, „jednostajnym assensem — — deklarowany”⁷⁵. Wybra-

⁶⁴ M. Nagielski, *Sakowicz Adam Maciej*, PSB, t. 34, Wrocław 1992–1993, s. 334–339. Autor biogramu pisze o komisji z 11 lipca 1659 r. w Grodnie. Mogła to być tylko komisja z limity. Poprzednia odbyła się 2 grudnia 1658 r. w Wilnie, a następna 5 sierpnia 1659 r. w Mostach.

⁶⁵ J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik*, s. 176.

⁶⁶ LVIA, 2650, 2651. Przewodniczył on komisji również później w Puniach i Olicie (A. Rachuba, *Naruszewicz Aleksander Krzysztof (Daniel?)*, PSB, t. 22, Wrocław 1977, s. 561–563).

⁶⁷ LVIA, 2669, s. 1108.

⁶⁸ NGAB, 1703–1–6, k. 3.

⁶⁹ LVIA, 2665, s. 4.

⁷⁰ LVIA, 2671.

⁷¹ A. Rachuba, *Sapieha Benedykt Paweł*, PSB, t. 34, s. 583–591; idem, *Sapieha Kazimierz Jan Paweł*, s. 37–48.

⁷² LVIA, 2673, s. 2095.

⁷³ LVIA, 2650.

⁷⁴ J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2, s. 340. Był on siostrzeńcem autora diariusza.

⁷⁵ NGAB, 1703–1–3, s. 5. Był on pisarzem również w 1681 r.

ny na pierwszej kadencji pisarz pełnił tę funkcję również na kadencjach z limity. Jeśli nie przyjechał, wówczas wybierano kogo innego. Zdarzyło się tak w 1682 r. na kadencji odbywanej z limity 25 czerwca. Nie przybył właśnie M. F. Rosochacki i komisarze wybrali Stefana Aleksandrowicza, podkomorzego grodzieńskiego, z następującym zastrzeżeniem: jeżeli przybędzie Rosochacki, który był poprzednio „rite ac legitime obrany”, ma sprawować tę funkcję⁷⁶. Na pierwszej kadencji komisji w 1683 r. znowu funkcję pisarza powierzono S. Aleksandrowiczowi⁷⁷. W 1686 r. pisarzem komisji został wybrany Konstanty Szujski, chorąży brzeski, „unanimi consensu, nemine contradicente nec impugnante”⁷⁸, ale na drugiej kadencji tej komisji występuje w roli pisarza Michał Karol Haraburda, chorąży słonimski, ponieważ K. Szujski nie przybył⁷⁹. Na trzeciej kadencji sprawował funkcję pisarza Mikołaj Bychowiec, ciwun, chorąży trocki⁸⁰, a na czwartej — Stanisław Eydziatowicz, podczaszy smoleński⁸¹. O powierzeniu funkcji pisarza komisji decydowały umiejętności, praktyka, a zapewne także popularność w tym gronie.

Następnie odbywały się trzy wołania, czyli wezwania. Czytał je woźny generalny, czyli generał zadworny W.Ks. Litewskiego i komisji⁸². Przybijano je ponadto na drzwiach domu sądowego. W 1671 r. przybito je na drzwiach pałacu hetmana M. K. Paca w Wilnie, gdzie odbywała się komisja⁸³, a w 1683 r. na drzwiach zamku grodzieńskiego⁸⁴. Była to publikacja wezwania stron. Miała ona ustaloną formę. Przytoczę dla przykładu „wołania” z 1671 r.: „Jw. w. pp. komisarze tak z senatu konstytucyjną sejmku blisko przeszłego w roku 1670 w Warszawie odprawowanego naznaczeni, jako też z województw i powiatów vigore tejsze konstytucyjnej na sejmikach relacyjnych ex equestri ordine obrani, a na dzień 3 Februarii do Wilna zgromadzeni, sądy swe komisarskie z delat skarbowych, z pozwów, przyzwołów, rejekt, remis i wszelakich onych terminów opisanych przypadające, szczęśliwie zaczynają w roku terażniejszym 1671. Dnia 3 miesiąca Februarii pierwsze wołanie, dnia 4 miesiąca tegoż wtóre wołanie, dnia 5 miesiąca tegoż trzecie wołanie”⁸⁵. Akt ten podpisywał i przybijał do drzwi generał zadworny⁸⁶. W 1687 r. owe trzy wołania poruczono pisarzowi M. Bychowcowi⁸⁷. Prawdopodobnie nie przybył woźny generalny. Sąd, kierując

⁷⁶ NGAB, 1703-1-6, k. 4.

⁷⁷ LVIA, 2665, s. 3.

⁷⁸ LVIA, 2669.

⁷⁹ LVIA, 2669, s. 1108.

⁸⁰ LVIA, 2669, s. 1244.

⁸¹ LVIA, 2670, s. 507.

⁸² LVIA, 2665, s. 5.

⁸³ NGAB, 1703-1-3.

⁸⁴ LVIA, 2665, s. 8.

⁸⁵ NGAB, 1703-1-3, k. 5-6.

⁸⁶ NGAB, 1703-1-5.

⁸⁷ LVIA, 2669, s. 1244.

się zasada, że ważniejsze są dla skarbu pieniądze niż banicje, często wzywał dłużników po raz czwarty, nierzadko bezskutecznie⁸⁸.

Marszałek proponował porządek posiedzeń, czyli które podatki najpierw należy sądzić, a które później, kiedy i jak porozumiewać się z wojskiem. Wspólnie ustalano warunki porozumienia i sposób zapłaty wojsku, deputowano komisarzy do spraw skarbowych. Niekiedy ogólny porządek posiedzeń ustalała konstytucja sejmowa. W 1667 r. nakazano zacząć od odebrania przysięg od urzędników grodowych na liczbę dymów, w 1670 r. od sądenia. Najpierw odbył się sąd skarbowy, po nim komisja do zapłaty wojsku. W konstytucji tej wyraźnie określono podwójny charakter tego kolegium: „te sądy y komissyą odprawować powinni będą”.

Komisja pełniła trojaką rolę: sądu hetmańskiego⁸⁹, sądu skarbowego i kolegium do zapłaty należności wojsku. Funkcje te, gdy chodzi o porządek załatwianych spraw, przeplatały się ze sobą. Program pracy komisji nie był sztywno określony. Dostosowywano go do potrzeb i do zaistniałej sytuacji. W 1662 r., na przykład, komisja poświęciła większość czasu na sądenie zaległości wobec skarbu, na ściągnięcie jak najwięcej pieniędzy, aby zapłacić wojsku. Sprawdzala wydatki od komisji mińskiej w 1654 r. na żądanie wojska. W tym czasie zaistniała skomplikowana sytuacja w skarbie z powodu zastępstwa za nieobecnego podskarbiego i hetmana Aleksandra Korwina Gosiewskiego⁹⁰. Wojsko aresztowało zgromadzone już w skarbie pieniądze. Podskarbi kazał rozesłać nawet uniwersał, by ponaglić dłużników do stawienia się przed komisją⁹¹. W 1667 r. cały czas pertraktowano z wojskiem przez wybranych delegatów spośród komisarzy, słuchano deputatów wojskowych, hetman osobiście uczestniczył w kole wojskowym w kościele bernardynów, słuchano przysięg urzędników grodowych i poborców, sądzono grody, dworzan skarbowych i poborców, sprawdzano rachunki skarbowe, gdy występowały rozbieżności między skarbem a poborcami. Weryfikowano również liczbę opodatkowanych domów⁹². Końcowym aktem komisji był dekret limitacyjny, jeżeli zamierzano kontynuować komisję za jakiś czas, albo akt konkluzji, nazywany często uniwersałem do województw i powiatów. Akt taki zawierał syntetyczną relację z pracy komisji i jej efekty⁹³. Nierzadko komisja wystawiała asekurację dla wojska. Działo się tak wówczas, gdy nie udało się sprostać wszystkim roszczeniom wojska. Akty te publikowano zwykłym trybem: przez grody.

⁸⁸ W 1672 r. NGAB, 1703-1-3, k. 477.

⁸⁹ „Sądy hetmańskie odprawowały się”. J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2, s. 363.

⁹⁰ Administratorami skarbu byli: A. K. Naruszewicz, pisarz wielki, Krzysztof Zygmunt Pac, kanclerz wielki, A. M. Sakowicz, wojewoda smoleński (*Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 158).

⁹¹ Uniwersał z 1 VIII 1662, LVIA, 2650, s. 25.

⁹² J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2, s. 346 nn.

⁹³ LVIA, 2411, s. 1244-1246.

W y r o k

Sądy komisarskie ferowały wyroki, czyli dekrety. Zaczynały się one od formułki: „Dekret między instygatorem W. Ks. L, a ...NN”, albo „Dekret między instygatorem W. Ks. L. z delaty skarbowej i rejestru sądowego”. O egzekucji wyroku napisano w konstytucji z 1658 r.: „A exekucya tych dekretów ma bydź przy generalnej płacy woyska injuriatis czyniona”. W 1662 r. komisja miała pełnić taką samą funkcję, jak Trybunał Skarbowy, gdy chodzi o egzekucję wyroku. Miała prawo zająć majątności dłużników, oszacować ich wartość i oddać do wykupu wojsku: „majątności retentorów in defectu pieniędzy, w gotowiznie żołnierzowi szacując secundum qualitatem gruntu, Kommissarze do wykupna oddawać będą”. Ferowano także wyroki zaoczne, jeżeli wezwany nie stawiał się. W 1650 r. A. S. Radziwiłł zapisał: „Zaczęliśmy sądy i zapadły tylko zaoczne wyroki”⁹⁴. Orzekano także kary pieniężne w różnej wysokości, zależnie od rodzaju winy. W 1650 r. wezwano na początek poborców podatków, a jeśli się nie stawili, mieli podlegać karze 500 grzywien. Komisja jednak obeszła się z nimi łagodnie. A. S. Radziwiłł zanotował: „Ponieważ rzecz ta wielu dotknęła, namawiałem, aby to łagodniej prowadzić, i tak w końcu ogłoszono ich wolnymi od kar”⁹⁵. W innym przypadku darowano winę żołnierzom, którzy porzucili służbę, „dla pewnych przyczyn”⁹⁶. W jeszcze innym przypadku nie ukarano w 1667 r. poborcy, który zatrzymał pieniądze zebrane z podatków⁹⁷. W sprawie o „zatajone dymy” na Żmudzi nakazano tylko, przez „klemencyją”, oddać do skarbu dodatkowe 12 000 zł⁹⁸. Surowiej obeszła się komisja z podskarbin nadwornym litewskim Bogusławem Jerzym Słuszką. Za to, że wziął on pieniądze na zaciąg 600 żołnierzy, a nie wywiązał się ze swego obowiązku, jak również nie zwrócił pieniędzy do skarbu, zasądzono mu karę 10 000 zł. Był to i tak łagodny wyrok, bo prawo przewidywało w takim przypadku banicję i konfiskatę dóbr⁹⁹. Litewskie sądy komisarskie mogły wydawać wyroki banicji, ale grody nie miały prawa do publikowania banicji orzeczonej¹⁰⁰. Było to zastrzeżone dla króla. Jeżeli orzekano banicję, dekret kończono formułką podobną do tej: „Na otrzymanie tej banicji do JKM odsyłamy”¹⁰¹. Egzekucja wyroku na dłużnikach, zwanych wówczas retentorami, odbywała się w sposób następujący. Na ogół zasądzano potrójną karę pieniężną, czyli trzykrotną kwotę należności. Do posiadłości wysyłano dworzanina, poborcę oraz deputatów wojskowych

⁹⁴ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 3, s. 257.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 258.

⁹⁷ J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 2, s. 346.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 374.

⁹⁹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 3, s. 258.

¹⁰⁰ „według prawa ich y statutu W.X.Lit. nie mają facultatem Grody obtinendae et publicandae bannitionis”. VL, t. 3, s. 312.

¹⁰¹ Był to wyrok za obrabowanie i zatrzymanie w prywatnym więzieniu dworzanina skarbowego. NGAB, 1703-1-3, k. 480.

z asygnatą hetmana. Jeżeli dłużnik nie miał pieniędzy, a dług opiewał na dużą sumę, zajmowano dobra. W 1671 r. włókę osiadłą szacowano na 200 zł, a pustą na 100 zł. Jeżeli chodziło o mniejsze pieniądze, przyjmowano wartościowe rzeczy, czyli fanty. Egzekutorzy byli zobowiązani do wystawienia kwitu, który dla dłużnika stanowił podstawę do rozliczenia się w przyszłości w skarbie. Za nadużycia ze strony egzekutorów wyroku prawo przewidywało stosowne kary z infamią włącznie¹⁰². Niekiedy jednak egzekucję wyroku odkładano. W 1671 r. w wykazie spraw odłożonych do następnej kadencji komisji napisano: „także executionem dekretów na terażniejszej komisji ferowanych do tegoż terminu suspendujemy”¹⁰³. W komisjach wojskowo-skarbowych, podobnie jak w Trybunale Skarbowym, mamy zapewne do czynienia z określeniem kary w terminie wcześniejszym, a ogłoszeniem jej w terminie późniejszym¹⁰⁴. Był to jakby wyrok warunkowy, czyli aresztowanie wyroku. Wyrok skazujący uprawomocniał się dopiero po zakończeniu kadencji sądu. Czas między ustaleniem kary a jej ogłoszeniem miał dać szansę dłużnikom na zapłacenie należności. Jeżeli skazany wykorzystał tę szansę, nie ponosił konsekwencji wyroku¹⁰⁵.

Sądy komisarskie a Trybunał Skarbowy

Skład komisji wojskowo-skarbowych był podobny do składu Trybunału Skarbowego. Do obu kolegiów wchodził przedstawiciel senatu; w jednym i drugim zajmował stałe miejsce podskarbi wielki. Merytorycznie była to najważniejsza osoba, bo stanowiła źródło informacji finansowych. W Trybunale Skarbowym podskarbi pełnił funkcję dyrektora, tak jak hetman w komisjach. Przedstawiciele poszczególnych województw do Trybunału wyznaczano na sejmie aż do 1699 r., potem wybierały ich sejmiki. Do komisji wybierano komisarzy na sejmikach już od 1670 r. Członkom komisji płacono lepiej niż deputatom do Trybunału. Od 1634 r. do 1690 r. komisarzom płacono po 1 000 zł, a w 1690 r. płacę podwojono. Nie różnicowano wynagrodzenia dla senatorów i przedstawicieli województw. Od 1670 r., kiedy przeniesiono wybór komisarzy na sejmiki, troskę o ich wynagrodzenie pozostawiono także sejmikom. Senatorzy otrzymywali nadal pieniądze ze skarbu. Dyrektorowi komisji płacono 2 000 zł od 1678 r., a 4 000 zł od 1690 r. Zwołano wówczas ostatnią komisję wojskową. Członkowie Trybunału otrzymywali początkowo 1 gr od 1 zł ściągniętych zaległości¹⁰⁶, od

¹⁰² Egzekucja wyroków skarbowych, podobnie jak i wyroków innych sądów, była dość opieszala. W 1671 r. nakazano egzekucję wyroku wydanego przez komisję w 1662, potwierdzonego w 1667 r. NGAB, 1703-1-3, k. 30-33.

¹⁰³ NGAB, 1703-1-3, k. 476.

¹⁰⁴ Tak postanowiła ordynacja Trybunału Radomskiego z 1614 r. „dekreta bannitionis aut infamiae vel confiscationis bonorum in determinatione eorum iudiciorum publikowane będą przy limitacyjej”. APT, Kat. II-XIII-16, k. 222.

¹⁰⁵ L. Babiński, *Trybunał skarbowy radomski. (Organizacja. Postępowanie). Na podstawie ksiąg trybunału z lat 1614-1658*, Warszawa 1923, s. 30; J. Rafacz, *Trybunał skarbowy koronny*, KH 38, 1924, 4, s. 450-451.

¹⁰⁶ VL, t. 3, s. 120.

1629 r.¹⁰⁷ — 200 zł od zasądzonych kar. W 1658 r.¹⁰⁸ podniesiono deputackie pensje do 250 zł, a w 1677 r.¹⁰⁹ do 500 zł. Dyrektorowi Trybunału przyznano w 1678 r. 2 000 zł¹¹⁰. Stawki te pozostały niezmienione do 1703 r., kiedy podniesiono płacę dyrektora na 3 000 zł, deputatom senatorskim na 2 000 zł, a o płacy przedstawicieli poszczególnych województw miały decydować sejmiki. Być może, wyższe pensje dla komisarzy były uzasadnione tym, że komisje trwały na ogół dłużej od Trybunału, niekiedy nawet kilka miesięcy, podczas gdy Trybunał tylko 3–4 tygodni.

Bezpieczeństwo komisji i trybunału gwarantowały takie same prawa, jak Trybunału Głównego. Kompetencje sądowe komisji i Trybunału Skarbowego nie różniły się. Komisje jednak miały jeszcze inne zadania: zajmowały się wypłacaniem należności wojsku i pełniły funkcję madiatora między wojskiem a skarbem. Porządek sądenia w komisji był taki sam, jak w Trybunale. Zawsze przestrzegano tych samych elementów proceduralnych. Na początku składano przysięgę, która jednak do 1690 r. nie obowiązywała senatorskich członków komisji, chociaż zawsze składali ją senatorscy członkowie Trybunału. W taki sam sposób wybierano dyrektorów obu kolegiów oraz ich sekretarzy. Przestrzegano trzech terminów wezwania stron, a często wzywano po raz czwarty. Wyroki komisji miały taką samą formę i były tak samo ważne jak wyroki Trybunału Skarbowego. Tym samym trybem odbywała się egzekucja wyroku i była to egzekucja starościńska, bo współdziałał przy niej starosta. Od 1661 r. brali w niej udział także dworzanie skarbowi, ponadto poborcy i deputaci skarbowi. Dekrety komisji, tak jak i Trybunału Skarbowego, były ostateczne. Komisja nie miała prawa zmienić decyzji Trybunału, podobnie jak Trybunał nie mógł zmienić wyroku komisji. W 1662 r. zaistniała ciekawa sytuacja. Wojsko zażądało rozliczenia od generała artylerii, kasztelana nowogródzkiego Władysława Judyckiego, od 1659 r., które to rozliczenie zostało już zatwierdzone przez Trybunał Skarbowy w Grodnie. Judycki otrzymał wówczas pokwitowanie. Niemniej uczyniono zadość żądaniu wojska i raz jeszcze przedstawiono to rozliczenie w obecności deputatów wojskowych¹¹¹. Komisja ograniczyła się do aprobaty dekretu Trybunału.

Komisje wojskowo-skarbowe miały taką samą rangę w hierarchii sądownictwa skarbowego jak Trybunał Skarbowy. Był to w istocie trybunał skarbowy połączony z komisją do zapłaty wojsku. Trybunał odsyłał pewne sprawy do komisji, jeśli nie zdażył ich załatwić, a także czekał na ustalenia komisji, jeśli odbyła się wcześniej. Tak samo postępowały komisje¹¹².

¹⁰⁷ Ibidem, s. 295.

¹⁰⁸ VL, t. 4, s. 185.

¹⁰⁹ VL, t. 5, s. 252.

¹¹⁰ Ibidem, s. 301.

¹¹¹ LVIA, 2650, s. 679–680. Przedłożył on „Dekret kwitacyjej rachunków swoich z Trybunału Radomskiego w Grodnie [sic!] odprawowanego pod datą dnia 31 Julii A. 1659 wydany”.

¹¹² Przed komisją powołaną w 1685 r. na sejmie mieli odpowiadać wszyscy dłużnicy wobec skarbu, którzy na ostatnim Trybunale Skarbowym nie rozliczyli się. Komisja była więc dalszym ciągiem Trybunału. Podobnie postanowiono na sejmie w 1690 r. Poborcy i dworzanie, jeśli nie przysięgli przed Trybunałem, mieli to zrobić przed komisją.

Sprawy skarbowe sądziły również grody, od 1658 r. wojewódzkie i powiatowe sądy skarbowe. Poza sądami grodzkimi pozostałe miały charakter okresowy. Powoływano je konstytucjami sejmowymi na określony czas do sądenia zaległych podatków. Wojewódzkie i powiatowe sądy skarbowe przygotowywały materiał dla Trybunału Skarbowego i komisji wojskowo-skarbowych. Zarówno Trybunał Skarbowy, jak i komisje w XVII w. były organami sejmu, działającymi poza sejmem, ale na mocy jego uchwały. Oba wzorowały się na Trybunale Głównym i funkcjonowały, opierając się na jego zasadach organizacyjnych. Przez przeniesienie wyboru deputatów i komisarzy na sejmiki oba kolegia jeszcze bardziej upodobniły się do Trybunału Głównego, do którego wybierano deputatów na specjalnych sejmikach deputackich. Trybunał Skarbowy od 1717 r. stał się stałym sądem skarbowym, niezależnym od sejmu, a od 1726 r. złączył się z Trybunałem Głównym. W XVII w., kiedy oba kolegia były instytucjami niestałymi, nie mogły rozstrzygnąć wszystkich spraw z braku czasu. Z tego powodu również inne sądy, takie jak Trybunał Główny, sąd zadworny i sejmowy, miały swoje *causae fisci*.

Jeśli porównać funkcjonowanie komisji wojskowo-skarbowych i Trybunału Skarbowego (tabela 2.), można zauważyć, że ich kadencje nie kolidowały ze sobą. Zdarzyło się kilka razy, że powołano w jednym roku i komisję, i Trybunał. Były to lata ważnych dla państwa wydarzeń politycznych oraz kampanii wojennych, po których trzeba było opłacić wojsko, by nie zniszczyło własnego kraju. Wówczas Trybunał i komisja uzupełniały się w ściąganiu zaległości na potrzeby wojska. Z praktyki komisji i Trybunału Skarbowego wyrosły powołane w 1764 r. Komisje: Skarbowa i Wojskowa¹¹³.

¹¹³ VL, t. 7, Petersburg 1860, reprint 1980, s. 75, 387.

Tabela 1. Litewskie komisje skarbowe w XVII wieku

Rok powołania	VL, t., s.	Miejsce obrad	Data pierwszej kadencji	Czas trwania	Skład		
					Senatorzy	Postowie	Razem
1634	3, 398	Wilno	24 IX 1634	nie określono	5	3	8
1649	4, 146	Wilno	16 V 1650	nie określono	5	6	11
1650	4, 158	Mińsk	27 IV 1651	nie określono	3	6	9
1652	4, 173	w obozie	3 XI 1652	nie określono	3	4	7
1653	4, 185	Wilno	5 V 1653	4 tygodnie	4	9	13
1654	4, 216	Mińsk	3 XI 1654	nie określono	4	4	8
1655	4, 225	Mińsk	9 VIII 1655	nie określono	4	3	7
1658	4, 244	Wilno	2 XI 1658	nie określono	7	9	16
1659	4, 310	Mosty	5 VIII 1659	nie określono	5	7	12
1661	4, 369	Stonim	29 XI 1661	nie określono	6	7	13
1662	4, 416	Wilno	19 VII 1662	nie określono	10	26	36
1667	4, 462	Wilno	25 VIII 1667	nie określono	9	26	35
1670	5, 46	Wilno	3 II 1671	nie określono	10	na sejmikach	
1673	5, 82	Wilno	2 I 1674	nie określono	12	na sejmikach	
1676	5, 211	Wilno	8 I 1677	nie określono	12	na sejmikach	
1677	5, 252	Wilno	31 VIII 1677	10 tygodni	9	na sejmikach	
1678	5, 302	Grodno	15 VII 1679	8 tygodni	9	na sejmikach	
1683	5, 336	Grodno	25 VI 1683	8 tygodni	11	na sejmikach	
1685	5, 365	Wilno	4 II 1686	10 tygodni	9	na sejmikach	
1690	5, 395	Wilno	8 I 1691	10 tygodni	11	na sejmikach	

Tabela 2. Litewskie komisje skarbowe i Trybunał Skarbowy w XVII wieku

Data pierwszej kadencji komisji skarbowej	Data pierwszej kadencji Trybunału Skarbowego	Data pierwszej kadencji komisji skarbowej	Data pierwszej kadencji Trybunału Skarbowego
	22 I 1614		9 XII 1665
	1 VII 1622	25 VIII 1667	
	22 VII 1626	3 II 1671	
	7 V 1629		1 X 1673
	16 VI 1631	2 I 1674	
	18 V 1633		8 VI 1676
24 IX 1634	16 X 1634	8 I 1677	
	15 IV 1636	31 VIII 1677	14 VII 1677
	9 II 1648	15 VII 1679	
	10 V 1649		2 I 1680
		25 VI 1683	
16 V 1650			17 IV 1684
27 IV 1651	14 VIII 1651		22 X 1685
3 IX 1652		4 II 1686	
5 V 1653	1 VII 1653		15 IX 1690
3 IX 1654		8 I 1691	
9 VIII 1655	16 II 1655		4 I 1700
	24 X 1655		
2 IX 1658	9 X 1658		
5 VIII 1659	11 VII 1659		
29 XI 1661	10 X 1661		
19 VII 1662			

Lithuanian Army-Treasury Commissions during the Seventeenth Century

The article was based primarily on sources found in archives in Minsk and Vilnius, which contain books of particular commissions established due to Sejm constitutions. During the seventeenth century, the commissions in question, which settled accounts with the army and fulfilled the function of a treasury court, were held upon twenty occasions, starting with 1634. From the viewpoint of their organisation, they were modelled on the Treasury Tribunal. Both colleges were composed of representatives of the Senate, and in both a permanent place was held by the Grand Treasurer. The function of the head, or chairman, of the Treasury Tribunal was fulfilled by the treasurer, and in the remaining commissions — by the hetman. Representatives of particular voivodships in the Tribunal were appointed at Sejm sessions until 1699, and subsequently by the dietines, which chose commissars already since 1670. The security of the commissions and the Tribunal was guaranteed by the same laws as those protecting the Main Tribunal. The court competence of the Tribunal and the commissions were identical, although the latter were entrusted with paying the army. The order of adjudication did not differ from the one observed by the Tribunal, and the same elements of procedure were adhered to, starting with the oath, which, however, to 1690 was not obligatory in the case of Senators—members of the commission, albeit was always sworn by Senators—members of the Tribunal. The heads of both colleges and their secretaries were chosen in the same manner. The sentences issued by the commissions possessed a form and significance similar to those passed by the Tribunal. The verdicts were also executed in the same way, a task entrusted to the starosta. The commissions were not empowered to alter any decision made by the Tribunal, and vice versa. For all practical purposes, the commissions comprised a Tribunal combined with a deputation dealing with remuneration for the army. From 1717 on, the Treasury Tribunal became a permanent financial court, independent of the Sejm, and from 1726 it merged with the Main Tribunal. During the seventeenth century, both colleges were not permanent, and could not resolve all the cases due to the lack of time. This was the reason why also other courts, such as the Main Tribunal, the *zadworny* (*nadworny*) court and the parliamentary court examined their own *causae fisci*. In 1764, the praxis of the commissions and the Treasury Tribunal led to the emergence of Treasury and Army Tribunals.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska